

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԻՑ ՄԵԿԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

19-րդ դարի սկզբին հայոց պատմությանը մվիրված ուսերեն լեզվով լույս տեսած առաջին գործը Հակոբ և Դավիթ Արզանով եղբայրների «Հայոց թագավորության պատմության ուրվագծման փորձ» աշխատությունն էր¹: Հեղինակները հայոց պատմությանն անդրադառնալու շարժառիթը բացատրում են մրանով, որ, լինելով Լազարյան ճեմարանի սաներ, խորին հարգանքով են հիշում Հովակիմ Լազարյանին և իրենց ուսուցիչներին՝ Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսորներ Ա. Ֆ. Մերզլյակովին և Մ. Տ. Կաչեմովսկուն, որոնք էլ, ինչպես իրենք են գրում, պարտավորեցրել են շարադրելու այդ գործը:

Արզանովները գրեթե անհայտ են հայ պատմագիտությանը: Տակավին հպանցիկ ու կցկտուր տեղեկություններ կան մեզանում մրանց մասին: Հայկական ներկայիս հանրագիտարաններում հիշատակված չէ ո՛չ մրանց անունը և ո՛չ էլ մրանց աշխատությունը: Գրքի մասին միակ հիշատակությանը, այն էլ՝ գրախոսականի տեսքով, մենք հանդիպեցինք ԳԱ «Տեղեկագրի» 1953 թ. հունիսյան համարի պրոֆ. Վ. Պարսամյանի հոդվածում²:

Գրքի ներածականում Արզանովները, հիմնավորելով իրենց ուսումնասիրության կարևորությունը, գրում են. «Ամհարկի է խոսել առավելապես մի ժողովրդի պատմության օգտակարության մասին, որը բազում դարերի ընթացքում եղել է հին աշխարհի հզոր պետություններից մեկը և իր վրա է սևեռել Արևելքի մվաճողների ուշադրությունը. Ծամիրամ, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, պարթևներ, հռոմեացիներ, արաբներ, այնուհետև՝ Զինգիզ խան, Լենկ-Թեմուր, Նադիր շահ...»³: Ծարունակելով ներկայացնել Հայաստան ներխուժած օտար մվաճողներին և հայ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիվները, մրանք գտնում են, որ հերոսական պատմություն ունեցող այս ժողովրդի անցյալն արժանի է հատուկ ուսումնասիրության, և ավստանք են հայտնում, որ այդ «պատմությունը մնացել է համարյա թե մոռացված»⁴:

¹ Տե՛ս Яков и Давид Арзановы, Опыт начертания истории царства Армянского, М., 1827.

² Տե՛ս Վ. Պարսամյան, Պատմագիտության զարգացումը 19-րդ դ. առաջին կեսին, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1953 թ., № 6, էջ 37 /ուսերեն լեզվով/:

³ Տե՛ս Я. и Д. Арзановы, մշված աշխատությունը, էջ III:

⁴ Նույն տեղում:

Արգանովների կողմից այս գործը ձեռնարկելու նպատակներից մեկն էլ հայոց պատմությունը որպես համաշխարհային պատմության բաղկացուցիչ մաս ներկայացնելն է: Նրանք ափսոսանք են հայտնում, որ «Հայաստանի պատմությունը, որը հին աշխարհի շատ տերությունների համար վիթխարի փոփոխությունների պատճառ է դարձել, այժմ չի մտնում համաշխարհային պատմության դասընթացի մեջ»⁵: Հիմնավորելով իրենց այս տեսակետը, Արգանովները գրում են. «ուսումնասիրելով հայոց պատմությունը, համարձակորեն կարելի է ասել, որ նրա իմացությունն այնքան օգտակար և անհրաժեշտ է, որքան մյուս ժողովուրդների պատմությունը»⁶:

Հեղինակների կարծիքով, բոլորը կարող են իրենց համար օգուտներ քաղել հայոց պատմության իմացությունից՝ «Կայսրից սկսած մինչև հետավոր հյուդակի բնակիչը»⁷: Արգանովները միաժամանակ ավելացնում են, որ հայ ժողովուրդն աշխարհին տվել է այնպիսի նշանավոր դեմքեր, որոնք կարող են «սովորեցնելու աստիճան ծառայել ողջ մարդկությանը. Արամ, Արտաշես, Տիգրան, Վաղարշակ, Տրդատ, Վռամշապուհ և այլն: Նրանք, վաստակելով բարերար միապետի անուն, մշտապես պատրաստ են եղել պաշտպանելու իրենց հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը»⁸:

Արգանով եղբայրները համոզվածությամբ գրում են նաև, որ եթե պատմաբան-հետազոտողին առավելապես հետաքրքրում է «անցած դարերի պատմության բազմաթիվ մուլ ու խեղաթյուրված էջերի» ստուգաբանումն ու ճշգրտումը, ապա հայոց պատմության ուսումնասիրությունը «հետաքրքրասեր ընթերցողի առաջ բազում մոր հայտնություններ կբացի՝ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ հոգևոր և գիտական ոլորտներում»⁹: Նրանք իրավացիորեն գտնում են, որ առանց հայոց պատմության իմացության, անհնար է պատկերացում կազմել Ասիայի քաղաքական պատմության մասին, քանզի «հայոց պատմության մեջ հստակորեն ներկայացված են Ասիայի կարևոր իրադարձությունները»¹⁰:

Արգանովները միաժամանակ զարմանքով նկատում են, որ «Արևելքի բազմաթիվ ժողովուրդներից, որոնք հայերի հետ հավասար փառքի են արժանացել և ունեցել են պետական հզոր կազմավորումներ, միայն հայերն են կարողացել իրենց սերունդներին հավաստի տեղեկություններ հաղորդել Ասիայում կատարված իրադարձությունների մասին, մինչդեռ ասորիները, խալդերը, մարերը և մյուս ժողովուրդները հազիվ թե կարողանան այդպես հավաստի վկայել իրենց ծագման մասին»¹¹:

⁵ Նույն տեղում, էջ XIX:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

Արգանովները անհրապակաճ և անհավանական են համարում հայ ժողովրդի ծագման մասին հունական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Իրենց իսկ բնորոշմամբ. «Հայերի ծագման մասին հույն պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները կեղծ են»¹²: Արգանովները մեծ թնոթյունով փորձում են բացատրել հետևյալ կերպ. «Հույն և հռոմեացի պատմիչները իրենց ժողովուրդների մասին ստեղծելով պատմական բնույթի երկեր՝ այն ներկայացնում էին որպես ճշմարտության միակ չափանիշ: Եվ ունենալով արդեն իրենց սեփական պատմագրությունը, նրանք այնուհետև անցան մյուս ժողովուրդների ծագման պատմությանը՝ նրանցից շատերի ծագումն անպայմանորեն կապելով կա՛մ արգոնավորների, կա՛մ տրոյացիների հետ»¹³:

Ավաճող ապացուցելու համար, Արգանովները բերում են Տրոյայի օրինակը և ցույց տալիս, թե ինչպես որոշ պատմաբաններ հաստատում են նրա գրավման փաստը, իսկ մյուսներն, ընդհակառակը, այն համարում են մտացածին. «Հույն պատմիչները մուցիսկ ձգտում են ապացուցել, թե Արևելյան շատ պետություններ առաջացել են իրենցից, այդ թվում և՛ Հայաստանը»¹⁴:

Այլ է, սակայն, Արգանովների վերաբերմունքը հռոմեական աղբյուրների նկատմամբ: Նրանց կարծիքով, հռոմեական պատմիչների գրածները գրեթե «համապատասխանում են Արևելյան պատմիչների հաղորդած տեղեկություններին... Հատկապես, երբ այն վերաբերում է Տիգրան երկրորդի և նրա որդու՝ Արտաշեսի գահակալությանը»¹⁵:

Դատելով գրքում բերված բազմաթիվ քաղվածքներից, Արգանովները բավականին քաջատեղյակ են նաև ժամանակի եվրոպական հայագիտական գրականությանը և լայնորեն քննարկել են հին աշխարհի պատմության աղբյուրների մասին նրանց հայտնած տեսակետները: Արգանովների կարծիքով, հայ ժողովրդի ծագման հիմնահարցը առավել գիտականորեն է ներկայացված եվրոպացի գիտնականների աշխատություններում: Նրանք հատկապես համամիտ են ֆրանսիացի հայագետ Լե Բրյուների այն մտքի հետ, թե հայերը սերում են Արամից և իրենց անվանում են հայկյաններ՝ Հայկ Նահապետի անունով¹⁶:

Գրքում բերվում է նաև Աբբատ Միլլոտի մի կարծիքը, որը թեպետ ծայրահեղ է, սակայն հետաքրքրության համար կարելի է ներկայացնել. «Հեթանոս առաջին պատմիչները սկսեցին գրել այն ժամանակ, երբ արդեն բավականին ժամանակ էր անցել պետությունների հիմնադրումից: Հետևաբար, նրանք չէին կարող հիմնվել որևէ աղբյուրի վրա, բացի մութ ու աղոտ ավանդապատումներից... Հույներն, ուղղակի, կարողանում էին ավելի հրաշալի ու գունեղ ներկայացնել դրանք»¹⁷:

¹² Նույն տեղում, էջ 26:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ XI:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ XII:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ XI:

Այստեղ էլ, մեր կարծիքով, Արզանովները կատարում են ուշադրության արժանի մի եզրակացություն. «Չհամարձակվելով ուղղակիորեն մերժել, կամ էլ կուրորեն ընդունել Հայաստանի մասին թույն պատմիչների թողած մկարագրությունները, մկատենք, որ յուրաքանչյուր երկրի պատմիչին առավել քան հայտնի էր իր երկրի պատմությունը, քան ուրիշինը»¹⁸: Այլ խոսքով, հեղինակները փաստում են մի կարեվոր միտք, որը հետագայում զարգացվում է ուսումնասիրությունում, այն է՝ հայոց պատմությունը քննելիս, ամենից առաջ մախապատվությունը պետք է տալ հայկական, ապա մոր միայն օտար աղբյուրներին, որոնք «այդքան կուրորեն» (Արզանովների բնութագրումն է՝ Հ.Հ.) ընդունված են համաշխարհային պատմագիտության մեջ:

Արզանովներն այդ առումով մի ուշագրավ խորհրդածություն էլ ունեն. իրենց մտքերը հավաստելով Ռուսաստանի պատմության օրինակով, մրանք գրում են. «Ոչ մի պատմաբան, լինի հին թե մոր շրջանի, չի կարող հավասարաչափ վստահության արժանանալ ռուսական տարեգիրների համեմատությամբ, քանի որ դրանք Ռուսաստանի սեփականությունն են»¹⁹: Որքանով մկատում ենք, ասված է որոշակի և բավականին իրավացի:

Ծարոնակելով քննել հայկական աղբյուրների արժանահավատության հարցը, Արզանովներն ընթերցողին ուղղակի ստիպում են միանալու իրենց տեսակետներին: Նրանց կարծիքով, օտար պատմիչները, «որոնք բավականին հեռու են եղել հայկական միջավայրից և տեղացիներից տարբերվել են թե՛ իրենց հավատով և թե՛ լեզվով, բարբերով ու սովորություններով, հաջորդաբար գտնվել են կա՛մ պատերազմի, կա՛մ խաղաղության մեջ, ուստի և բնականաբար պետք է աշխատեին եթե ոչ զենքով, ապա զոռն խոսքով իրենց եռանդը գործադրել մրանց փառքը մեծացնելու համար»²⁰:

Արզանովները համարձակվում են ասելու, որ այդպիսի ճակատագիր է բաժին ընկել ման հայոց պատմությանը, որն, իրենց խորին համոզմամբ, երբեք էլ այնպիսին չէ, «ինչպես մերկայացված է օտար աղբյուրներում: Եվ որպեսզի սրբենք այն այդ անճշտություններից, անհրաժեշտ է մշտապես դիմել հայ պատմիչներին»²¹, գրում են մրանք: Այս իմաստով, Արզանովների գրքի կարևոր արժանիքը պետք է համարել օտար պատմիչ-պատմաբանների ասածի հանդեպ քննական մոտեցումը:

Այդ աղբյուրներին հեղինակների քաջատեղյակությունը վերստին հավաստում է, որ Լազարյան ճեմարանում հայագիտական կրթությունը դրված է եղել պատշաճ հիմքերի վրա: Դատելով հեղինակների եզրակացություններից, Արզանովները բավականին հաջողությամբ են փորձում հավաստել օտար աղբյուրների հանդեպ հայկական աղբյուրների ունեցած առավելությունը. «Հայ պատմիչների գործերը, Արև-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ XII:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ XIII:

²⁰ Նույն տեղում, էջ XIV:

²¹ Նույն տեղում:

ելքի շատ պատմիչների համեմատությամբ, հավաստի են, իսկ մրանց կողմից Ասիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին հաղորդած տեղեկությունները Եվրոպայում այժմ մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել, ուստի ձգտում կա տիրապետելու հայերենին և ուսումնասիրելու այն երկրի պատմությունը, որը, չնայած իր հարափոփոխ ճակատագրին, ապրել է իր ոսկե դարերը»²²:

Ասել, թե Արգանովների մոտ հարթ է ընթացել հայոց պատմության քննական տեսությունը, անշուշտ սխալ կլինի: Հայոց պատմությունը շարադրելիս, ինչպես իրենք են գրում, հանդիպել են բազում դժվարությունների: Որպես գլխավոր բարդություն, հեղինակները մշտն են ժամանակագրության հարցը:

Սկզբում մրանք փորձել են ճշտել ու համեմատել հայ պատմիչների հաղորդած ժամանակագրական տեղեկությունները և աշխատել են ընտրել փոքր ի շատե համաձայնեցված տարբերակ, սակայն այստեղ էլ Արգանովները բախվել են հետևյալ խոչընդոտին. «Մեր ձեռքի տակ եղած հայ պատմիչներից չկա և մեկը,- գրում են մրանք,- որը շարադրած լինեք հայոց պատմությունը՝ թագավորությունների հիմնադրումից մինչև մրա անկումը: Ընդհակառակը, մրանցից յուրաքանչյուրը մկարագրել է ընդամենը հանրահայտ մի իրադարձություն... Մի մասն էլ գրել են միայն մշամավոր թագավորների ու գորապետերի կենսագրությունը, մյուսները՝ բացառապես աշխարհագրական և վիճակագրական տեղեկություններ են հաղորդում»²³: Արգանովներն օրինակ են բերում Ագաթանգեղոսին, Եղիշեին և Ղազար Փարպեցուն:

Այդ հարցում, իհարկե, մրանք վերապահություն ունեն Մովսես Խորենացու մկատմամբ: Ընդգծելով, որ հայոց պատմությունն ամփոփ ձևով առաջին անգամ ներկայացվել է Պատմահոր մոտ, Արգանովները միաժամանակ մշում են, որ մույնիսկ այս աշխատությունը «բազում իրադարձությունների մասին մեզ համոզիչ պատասխաններ չի տալիս... Շատ դեպքերի մասին մա պատմում է կա՛մ խիստ համառոտ, կա՛մ էլ ընդհանրապես լռում է, որը մակ իմքն է խոստովանում»²⁴: Կա՛մ՝ մեկ այլ տեղ չհամաձայնելով Պատմահոր հետ Արշակունիների թագավորության հաստատման հարցում, Արգանովները հակված են այն դիտելու որպես պարթևական դիմաստիա, մինչդեռ Մովսես Խորենացին գտնում էր, թե Արշակը սերում էր հրեական մախնիներից²⁵:

Արգանովները, քննելով այս հարցը, գրում են. «Մյուս պատմիչները, օրինակ՝ Մխիթար Անեցին, հայտնում է, թե պարթևական թագավորության հիմնադիրը Պարթեն է եղել, Հայկի կրտսեր եղբայրը, և այս միտքն ավելի հավաստի է, քանի որ հաստատվում է պարթևների պատմական հուշարձաններով: Բացի այդ՝ մրանց լե-

²² Նույն տողում, էջ XVII:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

²⁵ «Ուստի թագավորում է Արշակ քաջը, որ Աքրահամի սերնդից էր, Քենտուրայի զավակներից, որով հաստատվում էր Աքրահամին ուղղված տիրոջ խոսքը՝ թե «Քենգանից ազգերի թագավորներ կծնվեն»: Տես՝ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 130:

գում ու կենցաղը այնպիսի մտանություն ունեն հայերի հետ, որ հնարավոր չէ կասկածել նրանց՝ հայերից սերված լինելու մեջ»²⁶։ Իհարկե, մեղադրել Մովսես Խորենացուն ժամանակագրության և դեպքերի հաջորդականության բացակայության հարցում, մեղմ ասած, Արգանովների կողմից հիմնավորված չէ։ Հիմնավորված չէ նաև հեղինակների հայտնած այն կարծիքը, թե Խորենացու միակ և հիմնական նպատակը սերունդներին պատմական դեպքերի ավանդումն է։

Վիճարկելի են Արգանովների այս և մտանալի մի շարք այլ տեսակետները ևս, սակայն, ի պատիվ հեղինակների, պետք է նշել, որ, քննադատական մասն դիտողություններով հանդերձ, Արգանովները բարձր են գնահատել Մովսես Խորենացու պատմագիտական ժառանգությունը. «Մովսես Խորենացին չխամրող փայլով հավերժացած է եվրոպական շատ գիտնականների մոտ՝ Իտալիա, Անգլիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան... Սեր դեպի հայրենիքը և ասելիքի պարզություն, այս են նրա շարադրանքի առանձնահատուկ գծերը... Անաչառ այս Պատմիչը (օգտագործել են մեծատառով՝ հեղ.) մշտապես ծառայել է որպես Հայաստանի նկարագրության առաջին և յուրահատուկ ուղեցույց»²⁷, - գրում են նրանք։

Արգանովները գրքում համգամանորեն անդրադառնում են նաև մյուս հայ պատմիչներին, բնութագրում նրանց գործերը։ Այդ են հաստատում շարադրանքում բերվող բազմաթիվ բնութագրումները. Եղիշեն. «Խոսքի բարեհնչունություն, արվեստի աստիճանի հասնող մախադասություններ, խելացի և չափավոր մտքեր, որոնք գրավում են յուրաքանչյուրին, ով զբաղվում էր ճարտասանությամբ», Ղազար Փարպեցի. «Պատմաբան-հոեևոր... մտքերի մաքրություն և ճշմարտացիություն՝ ահա նրա շարադրանքի բնութագրական գծերը», Կորյուն՝ «Նրա մտքերը բավականին խորիմաստ են, կենդանի և բարձրաոճ»²⁸։

Արգանովները գովեստի խոսքեր են ասում նաև Չամչյանի մասին և գտնում, որ նրա «Հայոց պատմությունը» լիարժեք աղբյուր կարող է ծառայել հայոց պատմության ուսումնասիրության խնդրում, հատկապես երբ հարցը վերաբերում է ժամանակագրությանը. «Նրա հայոց պատմությունը շարադրված է հաջորդականության և կապի մեջ, - գրում են նրանք։ - Կրքոտ դատողությունները, կենդանի և հստակ մտքերը, հանելի ու ներդաշնակ շարադրանքը Չամչյանի անունը անմահացրել են արևելյան գրականության մեջ»²⁹։ Այնուհանդերձ, Արգանովները վերջինիս նկատմամբ ևս պահանջներ ունեն։ Նրանք Չամչյանին քննադատում են հայոց թագավորներին ու զորապետներին Հոռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու հանդեպ մի առանձին համակրանք ու նվիրվածություն վերագրելու մեջ և ապա ավելացնում՝ «որին բոլորից շատ նվիրված էր ինքը»³⁰։

²⁶ Տես՝ Արգանովների աշխատությունը, էջ 69։

²⁷ Նույն տեղում, էջ XVIII։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 147-148։

²⁹ Նույն տեղում, էջ XVIII-XIX։

³⁰ Նույն տեղում, էջ XIX։

Արգանովները բավականին հաճախ են դիմել մաս համաշխարհային պատմագրությանը և ինչ էլ որ մրանք գրում են ու ասում՝ անպայման հիշատակում են աղբյուրը, ինչպես, օրինակ՝ Աբբատ Բարտեղեմիին իր գրքում գրում է, Պլինիոսը ասում է, Դիոդոր Սիցիլիացին իր 31-րդ գրքում գրում է, Քսենոֆոնը իր Կյուրոպեդիայում խոսում է... և այլն³¹ : Եվ այդ ամենն ընդամենը մեկ էջի վրա: Իհարկե, հեղինակները օտար պատմիչների հաղորդած բոլոր տեղեկությունները չէ, որ անվերապահորեն ընդունել են: Ասենք, օրինակ, ներկայացնելով Տիգրան երկրորդի զահակալության ժամանակաշրջանը, Արգանովները համգամանորեն քննում են Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները: Վերջինս, օրինակ, պատմում է, թե Լուկուլիոսը Հայաստան կատարած արշավանքի ժամանակ ունենալով ընդամենը 20 հազար զինվոր, ճակատամարտում հաղթել է Տիգրանի 260 հազարանոց բանակին և տվել ընդամենը հինգ զինվորի կորուստ. «Պետք է մտածել,- գրում են Արգանովները,- որ այս ճշմարտորդ կենսագիրը կա՛մ սխալվել է թվերի մեջ, կա՛մ էլ գրել՝ ելնելով բացառապես հոռմեական ժողովրդի հանդեպ ունեցած իր բուռն հակումներից: Ի՞նչ է, հոռմեացիք հայերի դեմ միայն փղե՞ր են հանել մարտի»³²:

Արգանովները քննում են մաս Պլուտարքոսի հաղորդած մեկ այլ տեղեկություն, թե իբր Տիգրան երկրորդը Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո, հուսահատության պահին, արքայական թագը հանձնել է իր տղային, և որն էլ վախից, իր հերթին այն տվել է պալատականներից մեկին, որն էլ իբր գերվել է հոռմեացիների կողմից: «Ինչպիսի՞ անհեթեթություն,- գրում են Արգանովները,- եթե դա մույմիսկ կատարվել է, ապա ինչո՞ւ չի ասվում, թե ի վերջո ուր մնացին արքայական թագն ու պսակը: Ցավոք, Պլուտարքոսը, որը մամրամասը մկարագրել է այս «հրաշք իրադարձությունը», մեզ ոչինչ չի հայտնում, բացի տեսքի, մեծության ու արժեքի մասին, ինչն այդքան գունդ սիրում էին մկարագրել հոռմեացի պատմիչները»³³:

Սա դեռ բոլորը չէ. Արգանովները գրքում բավականին քաղվածքներ են բերում մաս ժամանակի եվրոպական պատմաբաններ Լա Կրոզի, Լափորթի, Էդմ-Մենտելի, Ռիշելյեի, Աբբատ Վիլլեֆորի և Սեն Մարտենի աշխատություններից: Հաստատելու համար բերենք, օրինակ, հայ ժողովրդին բնութագրող հատվածը. «Այս ժողովուրդը, որն իր զենքի ուժի շնորհիվ սարսափի մեջ է պահել հին աշխարհի բազում հզոր տերությունների և Արևելքում մեծագույն փոփոխությունների պատճառ դարձել, մինևույն ժամանակ առևտրում փառք է ձեռք բերել և մեծ սեր դրսևորել դեպի գիտությունները»³⁴:

Տողատակում արված ծանոթագրությունից, սակայն, պարզ է դառնում, որ հայ ժողովրդի մասին այս բնութագրումներն Արգանովներից չեն: Դա էլ իհարկե, պատահական չի արվել Արգանովների կողմից: Հին աշխարհի հզոր պետությունն ար-

³¹ Նույն տեղում, էջ 29:

³² Նույն տեղում, էջ 84:

³³ Նույն տեղում, էջ 85:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

տահայտությունը պատկանում է Հակոբ Վիլլոտին, առևտրի փառքը՝ Լավորթին, սերը դեպի գիտությունները՝ Վիլլեֆորին: Վերջինիս Արզանովները հարկ են համարել ավելի հանգամանորեն ներկայացնել. «Ես համարձակվում եմ ասել, գրել է Վիլլեֆորը, որ Հայաստանը կարող է աշխարհի շատ ժողովուրդների դասեր տալ, և ակնհայտ է, որ բոլոր ժամանակներում նրանցից եղել են մարդիկ, որոնք աչքի են ընկել գիտության բոլոր բնագավառներում. աստվածաբանություն, գրականություն, փիլիսոփայություն, պատմագիտություն: Հայ թարգմանիչներն իրենց արվեստի մեջ հմտացած էին, հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն և լատիներեն լեզուների մեջ՝ խորագիտակ»³⁵:

Արզանովները միաժամանակ անդրադարձել են օտար այն պատմաբաններին, որոնք այս կամ այն կերպ կասկածի տակ են առել հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես, օրինակ՝ Տրդատ Մեծի Բյուզանդիա կատարած ուղևորության վավերականությունը կասկածի տակ էր առնվել գերմանացի պատմաբան Օտիլիանգի կողմից՝ պատճառաբանությամբ, թե իբր Եվսեբիոսը Կոստանդինի կենսագրականում այդ մասին ոչինչ չի ասում. «Հարգարժան Հովհան Օտիլիանգը, առարկում են Արզանովները, իզուր է փորձում հակառակվել մեր պատմիչների հավաստումներին և վկայակոչում է Եվսեբիոսին, որն իր կենսագրականում հաճախ է լռել նաև շատ այլ կարևոր իրադարձությունների մասին»³⁶:

Ահա այսպիսի ջանասիրությամբ ու գիտական անխաճախնդրությամբ, Արզանովները պարզաբանում և հստակություն են մտցնում հայոց պատմության այս կամ այն իրադարձության մասին հայ և օտար պատմիչ-պատմաբանների հաղորդած տեղեկություններում: Ուստի պատմագիտական տեսակետից, առավել ևս ժամանակի առումով, Արզանովներն, անշուշտ, դրվատանքի արժանի գործ են կատարել:

Արզանովներն իրենց հետազոտության բուն շարադրանքը սկսում են Հին Հայաստանի մասին աշխարհագրական տեղեկություններով, մանրամասն ներկայացնում Մեծ Հայքի նահանգներն ու գավառները՝ չմոռանալով ընթերցողին հիշեցնել, որ Արարատի գագաթին է իջել Նոյան Տապանը: Ի դեպ, հետաքրքիր մի ընդհանրություն. 19-րդ դարի հայագիտական գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում անպայման փաստվում է այս իրողության իսկությունը և ընդգծվում Հայաստանի՝ որպես մարդկության երկրորդ օրրան հանդիսանալու փաստը:

Արզանովները հայոց պատմությունը շրջաբաժանել են երեք ժամանակահատվածների՝ հին, միջին և նոր: Այդ պարբերացման հիմքում նրանք դրել են դինաստիական գործոնը. հին շրջանն իր մեջ ներառում է Հայկյան և Արշակունյաց հարստությունների պատմությունը, միջին շրջանն ընդգրկում է Բագրատունյաց և Կիլիկյան Հայաստանի թագավորական տների պատմությունը: Նոր շրջանն Արզանովները սկսում են Կիլիկյան պետության անկումից և շարունակում մինչև 19-րդ դար: Ասենք սակայն, որ Արզանովների գրքում միայն հին շրջանի պատմության

³⁵ Նույն տեղում, էջ 16:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 113:

քննությունն է: Իր հերթին, հին շրջանը Արգանովները բաժանել են առանձին ենթափուլերի: Առաջին ենթափուլը սկսվում է Հայկ Նահապետից (Արգանովները Հայկին համարում են հայկական պետության հիմնադիր) մինչև Պարույր Հայկազունը, կամ 2107 թ. մ.թ.ա. - 748 թ. մ.թ.ա.: Երկրորդ ենթափուլը սկսվում է Պարույր Սկայորդուց և հասնում մինչև Վաղարշակ թագավոր՝ 740 թ. մ.թ.ա.-149 թ. մ.թ.ա.: Եվ, վերջապես, երրորդ ենթափուլը սկսվում է Վաղարշակից և ավարտվում Արշակունյաց թագավորության անկումով՝ 149 թ. մ.թ.ա.- 428 թ. մ.թ.ա.:

Արգանովները գրքում հատկապես շեշտում են հայերի ռազմական արվեստի մեջ հմտանալու փաստը. «Ռազմական արվեստին տիրապետելը,- գրում են նրանք,- հայերի կարևոր արժանիքն է: Նրանք աչքի են ընկնում քաջությամբ ու անօրինակ սխրանքներով... Հայ զինվորների վահանների վրա գրված էր՝ հաճում հայրենյաց... Ծողովները պարտավոր էին իրենց զավակներին դեռ մանկուց վարժեցնել դժվարին աշխատանքներին և ներշնչել նրանց մի սուրբ պարտականություն՝ հաղթել կամ մեռնել հայրենիքի ազատության համար: Հայ ռազմիկներն աչքի են ընկել քաջությամբ, համարձակությամբ, ամուր մարմնակազմությամբ և ընդունակություններով: Նրանք համբերությամբ են տարել կյանքի բոլոր դժվարությունները և իրենց արյունը երբեք չեն խնայել հայրենիքի ազատության ու բարօրության համար»³⁷:

Խորամուխ լինելով հարցի էության մեջ, կնկատենք, որ Արգանով եղբայրների գրքի հրատարակությունը ժամանակի առումով երբեք էլ պատահական չի եղել: Ընթացող ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի տարում, ռուս ընթերցողին հեղինակների կողմից հայ ժողովրդի մարտական ոգու այս կերպ ներկայացումն, անկասկած, անապատակ չի եղել: Պատահական չէ նաև Արգանովների կողմից պարսից Ծապուհ արքայի՝ իր նախարարներին ուղղված խոսքի մեջբերումը հետևյալ վերաշարադրանքով. «Հայ ռազմիկների հավատարմությունը, նվիրվածությունն ու հայրենիքի հանդեպ սերը վաղուց արդեն ինձ զարմացրել են: Վաղուց արդեն նրանք զրկվել են Արշակից, սակայն մինչև օրս, երբ լսում են զենքի ձայնը, կրկնում են իրենց թագավորի անունը և բացականչում. թող մեր կյանքը զոհաբերվի հաճում հայրենյաց... Երջանիկ է նա, ով կզլխավորի այդ բանակը և կզգա իր հայրենիքի և թագավորի հանդեպ այդքան նվիրվածություն»³⁸:

Եվ քանի որ խոսվեց Արշակ երկրորդի մասին, կուզենայինք նշել մի կարևոր փաստ ևս: Ժամանակի հայոց պատմության քննական տեսություններում, այդ թվում և Արգանովների մոտ բավականին բացասական վերաբերմունք և գնահատական կա հայոց պատմության այդ նշանավոր զահակալի մասին: Իհարկե, հասկանալի է, որ Արգանովների այս գնահատականը զալիս է Մովսես Խորենացուց³⁹: Մատյանում, Պատմահոր դրական միտումներով հանդերձ, Արշակ երկրորդի մասին գերակայում է խիստ ու բացասական վերաբերմունքը: Սակայն դա հարցի մի

³⁷ Նույն տեղում, էջ 163:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 163-164:

³⁹ Տես Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968, էջ 253-269:

կողմն է միայն: Էականն այն է, որ պատմագիտական այդ գործերում մի կողմ թող-
նելով անձը, հեղինակները խորհրդածություն են անում իրենց պատկերացմամբ՝
լավ և վատ տիրակալների մասին: Արգանովներն, օրինակ, այդ առթիվ գրում են.
«Արշակ երկրորդի գահակալությունը որքան կործանարար էր, նույնքան և ուսանե-
լի է: Այն ցույց տվեց, թե ինչ ողբերգության կարող է հասնել մի պետություն, որը
դեկավարվում է բռնակալ-թագավորի կողմից... Արշակի գահակալության հենց ա-
ռաջին օրերից սկսած, անարդարությունն ու դաժանությունը փոխարինեց օրենքնե-
րին, իսկ հույներին և պարսիկներին չհնազանդվելը՝ մախարապատրաստեցին նրա
մեծագույն դժբախտությունը»⁴⁰: Նույն գնահատականին հանդիպում ենք նաև ռուս
հայագետներ Գլինկայի ու Վ. Աբազայի մոտ:

Միաժամանակ Արգանովները հատուկ հիշում են ֆրանսիացի հայագետ Սեն-
Մարտենի գրքի այն հատվածը, ուր ասվում է, թե «Արևելքում թագավորած դինաս-
տիաներից Արշակունիներն էին միայն, որ աչքի ընկան քաջությամբ, քաղաքացիա-
կան բարեգործությամբ և այնպիսի հազվագույտ որակներով, որոնցով նրանք
տարբերվեցին աշխարհի մյուս տիրակալներից և ստեղծեցին կենսունակ թագավո-
րություն»⁴¹:

Խոսելով հայոց պետականության անկման պատճառների մասին, Արգանովնե-
րը գտնում են, որ թագավորական իշխանությունը Հայաստանում սահմանափակ-
վել է մախարարական իշխանությամբ, և որ մախարարները, «որոնք առաջնորդ-
վում էին ոչ այնքան պետական բարօրության թելադրանքով, որքան անձնական
շահերով»⁴²: Ծարունակելով այս հարցի քննությունը, նրանք գտնում են, որ մախա-
րարների ու թագավորի անմիաբանության, ինչպես նաև մախարարների երկպա-
ռակության պատճառով «չարիքն արդեն դարձել էր ժառանգական և հիմնական
պատճառ դարձավ, որ Հայաստանը երկար ժամանակով զրկվեր պետականությու-
նից և գրեթե մշտապես իր վրա կրեր անկախության կորստի խարանը... Թագավոր-
ների արագ փոփոխությունները, ներքին երկպառակություններն ու արտաքին պա-
տերազմները, այլազգիների հաճախակի հարձակումներն ու մյուս դժբախտություն-
ներն աստիճանաբար և աննկատ կերպով արագացրին նրա անկումը»⁴³:

Արգանովները, փորձելով բացատրել այդ իրավիճակը, այնուհետև գրում են. «Ո-
րոշ թագավորներ իրենց կյանքը նվիրաբերեցին ընդհանուրի բարօրության համար
և զգում էին միապետության անմխիթար վիճակը, սակայն վախենալով ընդհանու-
րի դժգոհությունից և կտրուկ բարեփոխումներից, ստիպված էին լռել և հաշտվել
այս իրավիճակի հետ»⁴⁴: Ի դեպ, պետք է նշել, որ Արգանովների այս մտքերը հե-

⁴⁰ Տես՝ Արգանովների աշխատությունը, էջ 121:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 156:

⁴² Նույն տեղում, էջ 158:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 157:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 75:

տագայում զարգացում ապրեցին մեր շատ հայագետների, հատկապես Կ. Եզյանի աշխատություններում:

Արգանովները գրքում առանձին բաժին են մվիրել հայ մշակույթի հարցերին և նրա զարգացումն անվերապահորեն կապել են քրիստոնեության ընդունման հետ. «Եկավ Տրդատի գահակալության ժամանակը, և լուսավորությունը նորից հարություն առավ Հայաստանում: Բրիստոնեական հավատի լույսից իմաստնացած, հայերը... անմահ անուններ վաստակեցին արևելյան գրականության մեջ. Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը և մյուսները ձգտեցին դեպի գիտությունները, դեպի բնության իմացությունը: Նրանց հետևեցին անվանի շատ փիլիսոփաներ ու աստվածաբաններ, պատմաբաններ ու բանաստեղծներ, աստղագետներ և մաթեմատիկոսներ»⁴⁵:

Ասել, թե Արգանովների գիրքը զերծ չէ թերություններից, անշուշտ ճիշտ չի լինի: Բնականաբար, նրանց ոչ բոլոր մտքերն ու եզրակացություններն են հիմնավորված, երբեմն կարելի է հանդիպել նաև ուղղակի սխալ դատողությունների ու անհարկի ձևակերպումների, չնայած որոնց՝ Հակոբ և Դավիթ Արգանով եղբայրների «Հայոց թագավորության պատմության ուրվագծման փորձ» ուսումնասիրությունը կարևոր ներդրում էր հայագիտության մեջ: Նրանք շրջանառության մեջ դրեցին եվրոպական մի շարք հայագետների աշխատություններ՝ համապատասխան քննական մոտեցմամբ: Արգանովների գրքում հանգամանորեն քննարկված ու լուսաբանված է նաև հայկական աղբյուրների արժանահավատության հարցը, որն, անշուշտ, ժամանակաշրջանի առումով կարևոր նշանակություն ուներ:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 173: